

Володимир Маслійчук

З ІСТОРИЇ ГРЕЦЬКОЇ ОБЩИНИ У ХАРКОВІ 60-х РОКІВ XVIII СТОЛІТТЯ

Питання побутування грецьких громад в ранньомодерній Україні заслуговує на особливу увагу. Саме грецькі купецькі корпорації у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. не лише істотно впливають на торгівлю Гетьманщини й частково Слобожанщини, але й є свідченням втягненості українських земель у ті процеси, що відбувалися в Південній Європі. У XVI ст. «константинопольські» та «острівні» греки, включно з вищими прошарками населення Пелопоннесу, отримали від Османської імперії широкі торговельні пільги й зосередили в своїх руках значну частину зовнішньої і внутрішньої торгівлі Порти. Надалі греки-«фанаріоти» (від назви грецької частини Стамбула «Фанар») відігравали значну роль в Османській імперії й у сусідніх із нею державах, контролювали окремі провінції й території, особливо Молдову та Волощину.

Після революції 1648 р. греки поступово займають помітне місце в торгівлі козацької держави. Даний процес є поясненням. Потужний вир подій середини XVII ст. мав у своїй основі важливий релігійно-національний чинник. Часто вістря повстання спрямовувалося проти католиків та євреїв, останні досить часто переходили в православ'я, щоб уникнути кар (зважимо на потужні роди вихрестів, що відіграли значну роль в історії України: Маркевичів (Марковичів), Герциків, Перехрестових). Греки підходили для зайняття місця посередників міжнародної торгівлі щонайкраще: вони сповідували православ'я, грецькі діячі достатньо допомагали гетьманським адміністраціям у дипломатичній та розвідницькій діяльності. Історія грецького ніжинського братства є одним із досить показових прикладів «грецького впливу» на історію України¹.

Однак слід констатувати, що саме проблематика цього впливу й значення грецького купецтва для економічного розвитку

Лівобережної та Слобідської України другої половини XVII–XVIII ст. є доволі нерозробленою вітчизняними дослідниками. Особливої уваги з цього приводу потребує історія торгівлі Слобожанщини. Якщо взяти думки марксистів 20-х рр. минулого століття, то історія Слобожанщини того часу — це історія боротьби двох економічних впливів: «Старіший — це торговельні зв'язки з центральною Україною і через неї до Західної Європи, пізніший — наступ московського торговельного капіталу». При тому другий вплив поступово перемагає². Незважаючи на неприязнь до ідеологічної догми, на яку перетворено було марксизм в радянській історіографії, ця думка доволі цікава, а, з огляду на особливу роль греків у міжнародній торгівлі й посередництва в торгових оборудках з країнами Європи усяка згадка про грецьке купецтво на Слобожанщині є цінним свідченням втягненості торгівлі цієї частини України в широкий спектр середземноморського товарообігу. Саме тому, коли до нашого поля зору потрапив досить цікавий документ з історії грецьких купців у Харкові, ми не змогли відмовити собі у його опублікуванні на сторінках шанованого збірника.

Однак перед тим слід бодай коротко зупинитися на історії «харківських» греків.

Річ у тім, що багато в чому Харків уже з кінця 50-х рр. XVII ст. поставав як місто торгове³, цікаве для багатого купецтва. Грецькі підприємці не могли обійти його увагою. Уже 1688 р. грек Лев Федоров викупив з турецького полону харківського жителя Василя Кипріянова⁴. За переписом 1732 р. у Харкові мешкали греки Костянтин та Дмитро Іванови⁵. Та справжня грецька еміграція почалася в Харків наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. XVIII ст. Як пізніше можемо з'ясувати, «греки» займають окремі старшинські посади в Харківському слобідському козацькому полку⁶. Їхнє прагнення «козацтва» та старшинства зрозуміле. Козацький статус давав право на численні пільги й у тій же торгівлі.

Досить цікаву звістку про роль росіян та греків у місцевій торгівлі містить відписка городничого Федора Пантелеймонова до Харківської полкової канцелярії 1760 р. У ній зазначається, що харків'яни зазнають великих утисків у торгівлі через конкуренцію «великоросійських людей», що греки й росіяни заволоділи у Харкові

усіма промислами й від того отримують чималий прибуток, а місцеві «малоросійські» жителі «претерпевают крайнюю обиду и бедство»⁷.

Греки дійсно займали відчутну позицію на харківських базарах та ярмарках, особливо це стосується продажу виноградних кримських вин⁸, на які в місті існував попит через розташування тут вищого командування Української дивізії та з метою перепродажу.

Історія появи даного документу така. 1760 року командуючий Українською дивізією, генерал Петро Стрешньов звернув увагу на антисанітарну, протипожежну та криміногенну ситуацію в Харкові. Для улагодження усіх цих проблем Стрешньов зобов'язав Харківську полкову канцелярію запровадити посаду поліцмейстера. Власне, вимоги змінити внутрішній устрій міста породили серед полкової адміністрації апеляції до стародавніх звичаїв управління. Саме тому справа про запровадження посади поліцмейстера, збережена в архіві Харківської полкової канцелярії⁹, є досить таки знаковою для дослідників. З неї можна довідатися про існування в Харкові у XVII — першій половині XVIII ст. цехових організацій, особливості місцевого самоврядування, скласти уявлення про харківський базар тощо. Саме тому ця справа майже повністю була переказана невідомим нам дослідником (хоча вважаємо, що це був Петро Єфименко) 1887 р. на сторінках «Харьковского сборника», періодичного видання харківського губернського статистичного комітету¹⁰. Побіжно згадується у тій публікації й пропонуваний документ, але, на нашу думку, він висвітлює значно ширшу палітру особливостей харківської торгівлі середини XVIII ст., й потребує повної публікації.

Отже, на початку 60-х рр. XVIII ст., крім низки нововведень, Харківська полкова канцелярія мала удосконалити контроль над ринком, що значною мірою обмежувало права іноземних торговців. Саме тому спроба запровадити особу для контролю щодо якості вина викликала відповідну реакцію «грецьких купців».

Окрім усього, ми можемо трішки простежити й подальшу долю греків та грецької купецької громади в Харкові, оскільки в детальній книзі з історії міста Дмитра Багалія та Дмитра Міллера питання грецького купецтва та його ролі висвітлені надто слабко. Як видно, провідну роль серед грецького купецтва відіграє сотник Ілля

Черкес. У 50-х рр. він відомий сварками зі своїм тестем, теж греком, Кирилом Івановим, у якого вимагав борг¹¹. Після скасування козацтва у 1766 р. він добився у губернського управління дозволу, щоб у нього в садибі не зупинялися на постій військові¹², пільга характерна для купецьких привілеїв в Російській імперії, однак з покликанням на виконання служби Іллі Черкеса в губернській канцелярії. Найвідоміший його вчинок — представництво інтересів «харківського міщанства» в Комісії для складання Нового Уложення 1767 р. Саме там 8 жовтня 1767 р. він виступив із вагомою для всієї грецької торгівлі пропозицією. Річ у тім, що депутат від Комерц колегії Сергій Меженінов запропонував, аби закордонні товари доставлялися в Росію винятково через Балтійське море за посередництвом петербурзького порту, бо при перевезенні їх через Річ Посполиту беруться завеликі мита, що й підвищує на них ціну. Йому заперечив Ілля Черкес: багато товарів провозять через Київ й ними «довольствується вся Україна», «наши купцы, торгующие в турецких владениях и Крыму, купив потребные товары возвращаются в Россию через Запорожскую Сечь», однак, на його думку, шлях через Запорожжя далекий і з двома переправами через Дніпро. Пропозиція Черкеса зводилася до відкриття митниці в одній із фортець Української лінії — Козловській або Олексіївській (це б дуже пошавило торгівлю на Слобожанщині та в Харкові). Перша частина виступу Черкеса отримала жваву підтримку «малоросійських» депутатів від Ніжина (Костевича) та від Києва (Гудими). «Малоросійські» та грецькі купці були послідовно захищені в збереженні митних законів торгівлі з Річчю Посполитою та Кримом. Однак пропозиція митниці на Українській лінії йшла в розріз із прагненнями купецтва. Депутат від Катеринославської провінції Степан Більченко одразу заперечив, що такий шлях далекий від Ніжина (торгової столиці Гетьманщини й основної резиденції грецького купецтва), а це принесе значні збитки торговому люду¹³. Узагалі пропозиція Черкеса — перша відома нам згадка про просування інтересів місцевого слобожанського купецтва на державному рівні. Інший грек, Федір Анастасьєв упродовж 1769–1775 рр. був харківським міським головою¹⁴. Так що, поглянувши на Харків кінця 60-х — початку 70-х рр. XVIII ст.,

можемо зазначити, що грецький елемент відігравав у місті дуже важливу роль. Однак «великоруське» купецтво, завдяки правилам нового «Городового положення» 1785 р., напевно, відтіснило представників і так небагаточисельної грецької купецької громади на другий план. Найголовніше, публікація цього документа — лише черговий заклик для дослідження ролі грецького купецтва в історії Лівобережної та Слобідської України другої половини XVIII ст.

¹ Див. вірцеву, як на нас, роботу: Чернухін Є. К. Грецьке ніжинське братство: Історіографія та джерела. — К., 1998.

² Ковалівський А. Харків (Культурно-історичний нарис). — Харків, 1930. — С. 36.

³ Багалеї Д. І. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. — Харьков, 1888; Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905 год). — Харьков, 1905. — Т. 1. — С. 236–246.

⁴ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. — М., 1903. — Кн. 13. — С. 422.

⁵ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. Указ. соч. — С. 66.

⁶ Наприклад, грек Федір Анастасьєв у 1750 р. став міським отаманом м. Харкова, а через два роки вже атестувався на підпрапорного (Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 1725. — Спр. 290. — Арк. 23–26). Відомий з 50-х рр. у середовищі козацтва сотник Ілля Черкес. До речі, за етимологією прізвищ практично неможливо визначити етнічність носія, греки часто носять прізвища, що підтверджують їхнє походження з іншого середовища. Зважимо на прізвища в опублікованому нижче документі: Черкес або Персіянинов. Єдиним визначенням етнічності існує лише їхнє власне ототожнення, коли зазначається, що вони — греки.

⁷ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. Указ. соч. — С. 289.

⁸ Див. про льохи у Харкові з вином 1766 р., що належали Іллі Черкесу, Назару Персіянову, Юрію Анадоцькому, Кирилу Христову (усе грекам), Троїцькій церкві, харківському протопопу Григорію Александрову та вдові сотника Квітки (останні два виявилися порожніми) (Багалеї Д. І., Миллер Д. П. Указ. соч. — С. 243).

⁹ Зараз дана справа: Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІА України) — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 487.

¹⁰ Страница из истории благоустройства г. Харькова (1760–1765) // Харьковский сборник. — Харьков, 1887. — Вып. 1. — С. 182–197.

¹¹ ЦДІА України. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 357. — Арк. 1 та зворот., 7, 8, 12.

¹² Див. цілу справу про це: ЦДІА України. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 60.

¹³ Исторические сведения о Екатерининской комиссии // Сборник Русского исторического общества. — 1871. — Т. 8. — С. 53, 76; Багалеї Д. І. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового уложения // Киевская старина. — 1885. — № 9. — С. 23–24.

¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 652. — Арк. 19; Спр. 843. — Арк. 3, 10.

ДОКУМЕНТ

Звернення грецьких купців до Харківської полкової канцелярії 5 квітня 1764 р.

Подано апреля 5 дня 1764 году

В харковскую полковую канцелярию

От харковских жителей греков отставного сотника Ильи Черкеса, Юрия Григорьева Назара Персиянина и Кирияка Папахристодулова

Покорное доношение

Въ данной от оной харковской Полковой канцелярии харковскому городничему Ивану Мелетинскому инструкции между прочимъ предписано что торгующия в городе Харкове греки и малороссиане крымскими винами, то вино продавали хорошее а другова испорченова или мешаннова от нихъ небыло, и тем ненаносились покупающимъ отягощенія, и боде многия почтенныя люди присылають от себя для покупки слугъ, которыхъ яко в томъ силу незнающихъ весьма легко такимъ мешаннымъ виномъ обманя, в неразуменіи коихъ покупками Гда и несутъ обиды и напрасныя убытки; ведерная ж мера была казенная* и око печатное обыкновенное с три фунта** и как в продаже вина так и чтоб от нех другихъ фалшивых меръ не было велено того вина продавщиковъ обязать крепкими подписками обява притом чтоб они когда купят имеет вино хорошее, то неубыток и цену впродаже налогать и не нелишние, также полагая содержание вочто кому обоититца может завсеми расходами не болше какъ по гривне нарубль принимать должно, стемъ при томъ чтобъ худова вина в хорошее онеже

* Йдеться про підведення усіх мір рідини до загальнодержавного стандарту. Казенне російське «государеве» відро містило — 12 420 г. води (Див. деталі: Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 158 тощо).

** Вочевидь йдеться про визначений (печатний) вимір ваги, фунт орієнтовно рівнявся 393,13 г., тобто «печатное око» дорівнювало 1179,39 г.

не мешать, и для смотра того выбрать изъ нихъ одново Главнова или винного Голову а нее противъ того мы именованныя таковыя вина имѣемъ ив городе Харкове разнымъ людемъ продаваемъ хорошия не смешивая с худымъ; а притомъ мы худова и нимѣемъ, а имѣемъ пробованное в портовой таможене, когда же случается изъ оного некоторое число хуже то оное и продаемъ особливо, и ценою ниже, присылаемыхъ же от разныхъ почтенныхъ людей слугъ тожъ и никого в продаже мешанного вина мы необманывали, вчемъ і жалобъ ни откого на насъ еще небыло, да впредь в томъ обманывать не должны; оное вино мы продаемъ теми ж мерами на котория сами покупаемъ и ценами как намъ противъ покупки поисчислению харчей и барыша тожъ и траты покупаемой с продажи того вина посуды сходно покупаемъ же оныя вина крымское на око, а волоское на нѣженскую квартиру*, на кой и продаемъ того ради харьковской полковой канцеляриі покорно при отдаче намъ для вероятія (нерозб.) на крымское трифунтового ока

Арк. 84 а на волоское таковой же противъ нѣжинской квартиры запечатанныхъ, на которые мы по сходственности противъ покупки цен и продавать имеемъ, а на ведерную мѣру, на которую мы того вина и никогда не покупаемъ продавать не принуждать; и ни в чемъ подписки брать не приказать, ибо наша братья как в Москве в Киеве в Глухове так и в протчих местахъ винами и другими товарами торгуетъ, а такими подписками и объ барыша не болей как по гривне на рубль принимать необязаны, и в томъ за ними смотра нетъ, а единственно яко во оныя люди продажу чиня во всемъ безпрепятственно — також из насъ именованныхъ Главному или виннымъ Головою никого не выбирать, ибо из насъ По указу полицейскихъ и гражданскихъ служебъ никакие дела определять не велено а от всего того мы отставлены, а определять по разсмотрению оной Харьковской Полковой канцеляриі кого нибудь кроме насъ другога: о всемъ вышеписанномъ милостивое рассмотрение учинить апреля 3 дня 1764 году. К сему доношению

* Ніжинська кварта рівнялася 1242 г. (Див.: Сидоренко О. Ф. Назв. праця. — С. 60). Ніжинське відро складалося з 20-ти кварт й було удвічі більшим за казенне російське.

отставной сотникъ Иля Черкесь руку приложилъ / к сему доношению харковской полковой полковой канцелярии канцеляристъ писарь Иван Носачевъ вместо жительствоющихъ в городѣ Харьковѣ грековъ Григория Григориева Назара Персиянинова Кирияка Христодула по ихъ прошении руку приложилъ

Центральний державний історичний архів України м. Київ. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 487. — Арк. 81, 81 зв., 84. Копії, чернетки.